

АНТОНЮК ТЕТЯНА

доктор історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу зарубіжної україніки Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. <https://orcid.org/0000-0002-6446-2795>

ANTONIUK TETIANA

a Doctor of History, associate professor, leading researcher at Foreign Ukrainian Studies Department of the Library Science Research Institute of the Vernadskyi National Library of Ukraine. <https://orcid.org/0000-0002-6446-2795>

Бібліографічний опис:

Антонюк, Т. (2020) Етнокультурний профіль третьої хвилі української еміграції. *Народна творчість та етнологія*, 1 (383), 86–106.

Antoniuk, T. (2020) Ethno-Cultural Profile of the Third Wave of Ukrainian Emigration. *Folk Art and Ethnology*, 1 (383), 86–106.

ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ПРОФІЛЬ ТРЕТЬОЇ ХВИЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ

Анотація / Abstract

У статті досліджено окремі книжкові видання з фонду відділу зарубіжної україніки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, які розкривають історію третьої хвилі української еміграції (1945 – кінець 1980-х рр.), спричиненої Другою світовою війною (1939–1945). Увагу приділено виданням діаспори, а також вітчизняним, що вийшли з друку у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. Акцентовано увагу на виданнях, що розкривають особливості, характер, чисельність, роль і внесок третьої хвилі у збереження національної ідентичності українства, розвиток національної ідеї та боротьбу за відновлення української державності. Встановлено, що книжкові видання представляють різні види друкованої продукції: довідкової, наукової, мемуарної, художньої, навчальної. Вагому частину становлять довідкові видання з історії української еміграції, у яких висвітлено третю її хвилю, а також розповіді учасників і очевидців тих подій, які свідчать про поневіряння «переміщенців» у таборах, їхні пошуки пристановища у світі. Меншою кількістю представлено монографії, документальні видання та художню літературу. Розкрито роль і значення видань про третю хвилю української еміграції для досягнення феномену світового українства. Відзначено, що з проголошенням незалежності України, третю хвилю української еміграції розпочали активно досліджувати вітчизняні вчені. Це втілюється в публікації низки праць, що зберігаються в колекції «Підручний фонд».

Ключові слова: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, історіографія, відділ зарубіжної україніки, третя хвиля української еміграції, видавнича продукція.

The article considers separate book editions from a fund of Foreign Ukrainian Studies Department of the V. Vernadskyi National Library of Ukraine, which reveal the history of the third wave of Ukrainian emigration (1945 to late 1980s) brought forth by the Second World War (1939–1945). An attention is paid to editions of Ukrainian diaspora's publishing houses

issued in countries of mass settlement of the Ukrainians. A separate publication presents a book feature and emphasizes the importance of this literature for forming a holistic view of Ukrainian emigration's history as an integral component of the Ukrainian history.

An emphasis is placed on publications that expose peculiarities, nature, numbers, role and contribution of the third wave in preserving the national identity of the Ukrainians, as well as to developing a national idea and fighting for the restoration of Ukrainian statehood. It is established that book editions represent different types of printed matter: reference, science, memoirs, science-journalism, education, belles-lettres, published mainly in the second half of the XXth century.

A significant portion of the publications is constituted by editions in the realm of Ukrainian emigration's history, which shed light on its third wave, as well as evidences of the then developments' participants and eyewitnesses, which are indicative of distresses suffered by the displaced persons in camps, and their search for a shelter. Fewer are represented by monographs, documentaries, and belles-lettres. There have been also revealed a role and the significance of editions on the third wave of Ukrainian emigration for understanding the phenomenon of the global Ukrainianhood.

It is noticed that since the proclamation of Ukraine's independence, domestic scholars have begun actively studying the third wave of Ukrainian emigration. This was embodied in publishing a number of works: monographs, textbooks on the history of Ukraine, reference books, which are stored in the collection *Handy Fund*.

Keywords: V. Vernadskyi National Library of Ukraine, historiography, Foreign Ukrainian Studies Department, third wave of Ukrainian emigration, printed matter.

Вступ. Історія української еміграції і діаспори є органічною складовою історії України та всесвітньої історії. Актуальність проблеми зумовлена тривалою забороною об'єктивного дослідження цієї теми українськими вченими в силу ідеологічних причин. Починаючи з 1990-х років з'явилися умови для її достовірного висвітлення, що підтверджується появою нових досліджень. Відділ зарубіжної україніки Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ВЗУ ІК НБУВ) є науковим підрозділом, що збирає, зберігає та опрацьовує зарубіжну україніку, серед документів якої значна кількість видань, присвячених третій хвилі української еміграції, що спричинилася Другою світовою війною і тривала до кінця 80-х років ХХ ст. Видання розкривають передумови, причини, перебіг, особливості третьої хвилі української еміграції і роль післявоєнних переселенців в організації громадського, культурного, наукового, освітнього та інших аспектів життя української діаспори, сформованої попередніми хвилями.

Об'єкт дослідження – книжкові видання з фонду ВЗУ ІК НБУВ, у яких відображено історію третьої хвилі української еміграції 1945 – кінця 1980-х років.

Предмет дослідження – характеристика книжкових видань, їх змістовні особливості

щодо перебігу третьої хвилі української еміграції.

Територіальні межі розвідки охоплюють Україну та країни «вільного світу», де зосередилися великі спільноти українства, серед них і переселенці третьої хвилі. Це країни Європи (Австрія, Великобританія, Італія, Німеччина, Франція), Австралія, Аргентина, Бразилія, Канада, США тощо.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1945 – кінець 1980-х років ХХ ст. З метою повнішого розкриття теми дослідження, авторка виходить за межі окресленої хронології.

Постановка завдання. Виявлення і характеристика окремих книжкових видань з фонду ВЗУ ІК НБУВ, зміст яких розкриває процес еміграції українців у «вільний світ» після Другої світової війни. З'ясування видів книжкових видань із запропонованої теми, особливостей висвітлення цими виданнями окремих аспектів процесу еміграції третьої хвилі.

Метою статті є популяризація книжкових видань з фонду ВЗУ ІК НБУВ, у яких розкрито важливі аспекти третьої хвилі української еміграції.

Новизна дослідження полягає в актуалізації значної кількості невідомих або маловідомих документів з фонду ВЗУ ІК НБУВ з історії третьої хвилі української еміграції.

Теоретичним підґрунтям послужили праці відомих науковців, які впродовж другої половини ХХ–початку ХХІ ст. вивчали історію української еміграції. Передусім, це дослідники з діаспори, а саме: А. Животко [17]; З. Книш [18]; В. Кубійович [22]; М. Марунчак [23], [26]; В. Маркус [24], [25]; В. Маруняк [27], [28], [29]; Г. Прокопчук [36]; О. Субтельний [39] та ін. У дослідженнях цих авторів процес еміграції третьої хвилі розкривається як у загальних рисах, так і в окремих аспектах. Йдеться про передумови, причини, характер, склад, перебіг, особливості, чисельність цього процесу та вплив переселенців на діяльність українських діаспорних спільнот, сформованих попередніми хвилями. Цінність їхніх досліджень полягає в аналізі процесу третьої хвилі еміграції, незаангажованому ідеологічними установками.

З 1991 року вчені розпочали активно досліджувати раніше заборонені теми з історії України, зокрема з історії української еміграції: В. Євтух та ін. [11]; В. Євтух, В. Трощинський, А. Попок, О. Швачка [12]; І. Патриляк [33]; А. Попок [34], [35]; В. Сергійчук [37], [38]; О. Ясь [47] та ін. Ці праці важливі з огляду їх об'єктивності у висвітленні проблеми історії української еміграції, яка в радянській історіографії не бралася до уваги, або трактувалася в контексті ідеології марксизму-ленінізму.

Методи дослідження. Пізнання процесу третьої хвилі української еміграції здійснено за принципами історизму, об'єктивного і порівняльного аналізу відібраних документів з фонду ВЗУ ІК НБУВ, які ми опрацювали, досліджуючи це питання. Принцип історизму забезпечив розгляд процесу третьої хвилі української еміграції у зв'язку з іншими явищами й подіями, допоміг визначити їх місце та взаємозумовленість у системі суспільних відносин, розглянути процес третьої хвилі в розрізі того історичного часу й умов (державно-політичних, економічних, психологічних, соціальних тощо), у яких він розгортався. Оптимально підібрати книжкові видання з фонду ВЗУ ІК НБУВ, присвя-

чені третій хвилі еміграції, вдалося завдяки використанню методів пошуку, аналізу і синтезу, бібліографічного і документознавчого, які уможливили аналіз зовнішніх і внутрішніх характеристик видань, з'ясування їх особливостей, відповідність змісту книжок обраній темі.

Результати. Серед документів фонду ВЗУ ІК НБУВ зберігається значна кількість книжкових видань, присвячених третій хвилі української еміграції, що дає змогу осягнути складність української історії ХХ ст., глибше зрозуміти особливості національно-визвольної боротьби українського народу періоду Другої світової війни, адекватно оцінити роль емігрантів третьої хвилі у розвитку української національної ідеї та боротьби за українську державність.

Післявоєнна українська еміграція була спричинена комплексом обставин. Передумовами цього процесу стали події довоєнного часу (голодомори, колективізація, політичні репресії, релігійні утиски), що примножили антирадянські настрої у більшості населення тогочасної України. Друга світова війна, нацистська окупаційна політика призвели до масового примусового переміщення українців до Німеччини, серед яких були військовополонені, оstarбайтери, біженці, евакуйовані німецькою владою, колабораціоністи, які відступали разом з німецькими військами. З просуванням Радянської армії на Захід, міжвоєнні українські емігранти також зрушили з насиджених місць, небезпідставно побоюючись репресій з боку органів державної безпеки і комуністичних режимів країн Східної Європи, спричинивши так звану повторну еміграцію. Усі ці українці здебільшого опинилися в Німеччині та Австрії. Небажання переселенців повертатися в Радянську Україну пояснюється недовірою до влади, що посилилася з початком голоду 1946–1947 років, нових репресій, релігійних і національних утисків. Значну групу переселенців становили учасники ОУН – УПА, які після поразок у боротьбі на

два фронти, змушені були емігрувати, щоб уникнути репресій і фізичного знищення [4, с. 200–201].

Уцілому стислу характеристику третьої хвилі української еміграції подають енциклопедичні видання, що з'явилися в діаспорі, а в останні десятиріччя в Україні. Зокрема, загальновідомі Енциклопедія українознавства [22]; Енциклопедія українознавства [24]; Енциклопедія історії України [47].

В енциклопедичних статтях відомі історичні діаспори й України подають загальні відомості про третю хвилю еміграції, акцентують увагу на головних питаннях цього процесу. Зокрема, В. Маркус у статті «Переміщені особи» інформує про Ді-Пі осіб, які, за його даними, становили приблизно 6 мільйонів. Автор розкриває термін «Ді-Пі особи (від англ. *displaced persons* – переміщені особи)», пояснює, що цю назву вживали до осіб «примусово вивезених», а тих, які з політичних чи інших причин рятувалися від наступаючих радянських військ, називали «втікачами». У практиці окреслення Ді-Пі та втікачі були тотожні. У 1946 році осіб, які не хотіли повертатися в СРСР, так званих неповоротівців, у Німеччині й Австрії залишалося близько 1 200 000, зокрема понад 200 000 українців. Автор відзначає роль Міжнародної організації у справах біженців (далі – ІРО), яка існувала в 1947–1952 роках і переселила 600 000 Ді-Пі за океан і Міжурядового Комітету для «втікачів», що був створений у 1938 році замість Бюро Нансена і проіснував до липня 1947 року. «З 1952 року, після припинення діяльності ІРО, переселенські справи продовжував налагоджувати Міжурядовий Комітет для Європейської Еміграції з осідком у Женеві, що існує поза системою ООН. У 1951 році було засновано Високий Комітет ООН для справ втікачів у Женеві, який перебрав деякі функції від колишнього ІРО, головним чином правну опіку над так званими залишенцями в європейських країнах. Головна маса DP у 1947–1952 роках переселилася за океан. Залишилися здебільшого у

Німеччині й Австрії ті, які з причин здоров'я та віку не підходили до вимог імміграційних законів і потребували подальшої матеріальної допомоги, але частково й ті, що не хотіли виїздити з Європи; частина їх дістала право азилу, тобто право захисту в різних західно-європейських державах, зберігши статус втікачів» [24, с. 2010]. Оскільки більшість з них не прийняла громадянства, так званої натуралізації, на них поширювався режим Женевської конвенції про «втікачів» (від 28.07.1951 р.), членами якої є більшість західноєвропейських країн.

Автор називає українські установи, які полагоджували справи Ді-Пі (допомога в переселенні, матеріальна і харитативна опіка тощо) – Злучений Український Американський Допомоговий Комітет (далі – ЗУАДК), Український Католицький Допомоговий Комітет (у Стемфорді, з 1960-х рр. перестав існувати) і Фонд Допомоги Українців Канади» [24, с. 2010–2011].

У статті В. Кубійовича подано загальний аналіз третьої хвилі, організацію життя переселенців у таборах Ді-Пі та переселення їх за межі Європи для постійного проживання [22, с. 596–600].

Окремі енциклопедичні статті детальніше розкривають діяльність українських установ, що сприяли Ді-Пі особам у переселенні. В. Галан зазначає, що ЗУАДК – це допомогова установа американських українців, заснована 20 червня 1944 року на базі створеної у січні 1944 року другим Конгресом американських українців підготовчої комісії для заснування допомогової організації у Філадельфії і Української воєнної допомоги в Детройті. «Мета ЗУАДК – матеріальна допомога українцям на батьківщині й розпорошеним у наслідок війни по різних країнах. Діяльність ЗУАДК була звернена майже виключно на політичну еміграцію в Західній Європі. Діяльність ЗУАДК стала можливою завдяки вкладникам членів-установ ЗУАДК і діяла у співпраці з Фондом Допомоги Українців Канади. Обидві установи здійснювали свою допомогу через ство-

рене в 1945 році Українське Центральне Допомогове Бюро в Лондоні. У 1946 році Постало Європейське Представництво ЗУАДК у Мюнхені та відділи у Зальцбургу, Парижі, Брюсселі. Недовгий час діяли відділи в Трієсті й Берліні і місцеві осередки в містах більшого скупчення українців у Німеччині. Головна діяльність ЗУАДК в 1947–1957 роках була звернена на переселення українських емігрантів до заокеанських країн; до ЗДА (З'єднані держави Америки) заходами ЗУАДК емігрувало близько 50 000 осіб. Так само здійснено низку заходів з метою правної оборони українських «переміщених осіб» (проти примусової репатріації, за визнання національного статусу українських емігрантів, за визнання прав емігрантів колишнім воякам Дивізії «Галичина», бійцям УПА тощо). ЗУАДК подавав допомогу культурним установам в Європі й за океаном (субвенції для наукових установ, мистецьких ансамблів, утримання дитячих садків). На кінець 50-х років ХХ ст. він опікувався переважно залишенцями в Німеччині й Австрії (допомога харчами, у професійно-му влаштуванні тощо)» [8, с. 834–835].

Енциклопедична стаття Г. Прокопчука висвітлює переселення різних груп українців, зокрема, українських студентів, які студіювали в Мюнхені. Їх було понад 5000 – як в українських (Український вільний університет, Український Технічно-Господарський Інститут, Українська Висока Економічна Школа, Українська Православно-Богословська Академія), так і в німецьких високих школах. Існувало три українські гімназії та одна учительська семінарія. Тут відновило свою діяльність Наукове товариство імені Шевченка (НТШ, 1947) і діяла Українська вільна академія наук (УВАН). Мюнхен був найважливішим українським видавничим осередком: у 1945–1950 роках виходило 74 газети і журнали [36, с. 1670].

О. Ясь характеризує еміграцію, спричинену Другою світовою війною, називає її другою хвилею або повоєнною, маючи на увазі, напевно, ХХ ст. У загальних рисах

характеризує таборовий період (1945–1951), наголошує, що значна частина українців, репатрійованих до СРСР із Німеччини та Австрії, потрапила до концтаборів Сибіру та Далекого Сходу. До третьої хвилі української еміграції влилися, після оголошення «холодної війни», політичні емігранти з УРСР, а також дисиденти 1960–1980-х років, що змушені були виїхати з України [47, с. 35–36].

Енциклопедичні статті цінні тим, що дають змогу читачеві всеохоплююче осягнути в загальних рисах проблему третьої хвилі, відкривають можливості до подальшого пошуку інформації, яка б у деталях розкривала цю подію.

Окрім енциклопедичних видань, у фонді зберігаються довідники, видані в Україні після 1991 року і присвячені питанням української еміграції. У них зібрано інформацію про різні аспекти життя українців діаспори у країнах світу. Серед таких видань, зокрема «Зарубіжні українці» [16]; «Українці зарубіжжя та Україна: Довідник» [40] та ін.

Довідники містять дані про українські закордонні громадські, культурно-освітні, наукові, релігійні, жіночі, молодіжні, бізнесові та інші інституції, інформацію про видатних діячів українського зарубіжжя, що дає можливість зрозуміти масштаби світового українства та внесок українців третьої хвилі еміграції у розвиток діаспорних центрів, створених попередніми хвилями. Розкриваються політичні, соціально-економічні причини еміграції з України на різних етапах її історії, дається демографічна характеристика, висвітлюються економічне та політичне становище закордонних українських етнічних груп, їх роль і місце в соціально-економічній структурі США, Канади, інших країн поселення.

Зокрема, упорядники вищезгаданого довідника «Зарубіжні українці» значну увагу приділили третій хвилі, відзначили її політичний характер, наголосили, що вона почалася наприкінці Другої світової війни і що її, на відміну від перших двох хвиль, можна

вважати майже суто політичною. У червні 1945 року згідно з договором між СРСР і Чехословаччиною до складу УРСР увійшло Закарпаття. Понад 14 млн іноземних громадян опинилися на згрищі Третього Рейху. З них 7 млн – репатрійовані в перші ж місяці після закінчення війни, 6 млн – згодом, а доля одного мільйона людей певний час залишалася невирішеною, і принаймні, половину з них становили українці [16, с. 43–47].

У довіднику зазначено, що в роки війни приблизно 5 млн українців було вивезено окупаційною фашистською владою до Німеччини як дармова робоча сила. Згідно з офіційною статистикою, у 1947 році в західних окупаційних зонах Німеччини перебувала така кількість українців: у англійській – 54 580, американській – 104 024, французькій – 19 026; у всіх трьох західних окупаційних зонах Австрії – 21 893, у великому таборі під Ріміні в Італії – 11 тис. Вважалося також, що приблизно 100 тис. українців перебували на тих же територіях серед населення або ж переховувалися в лісах. Таким чином, на той час понад 310 тис. українських громадян опинились у становищі біженців або переміщених осіб [16, с. 44].

На думку авторів довідника, найчисленнішими були колишні військовополонені, на яких у СРСР чекало покарання за перебування в полоні, позаяк сталінсько-берієвський режим їх розцінював як зрадників. Колишні військовополонені усвідомлювали можливі наслідки і небезпідставно побоювалися репатріації. Вони не довіряли ані оголошеній амністії, ані агітації радянських представників у таборах для переміщених осіб. Істотну частину переміщених осіб становили звичайні робітники і колгоспники, службовці й інтелігенти, більшість з яких були силоміць відправлені до Німеччини. Однак і вони не наважувалися повертатися до рідного краю, побоюючись зустрічі зі сталінською «Фемідою».

У перші повоєнні роки в західних областях УРСР точилася гостра боротьба між радянською владою та її противниками. Саме

жорстокість сталінського режиму штовхала певну частину населення в ряди підпільної Української повстанської армії (УПА). Під тиском переважаючих сил Радянської армії та озброєних загонів самооборони, керівництво націоналістичного підпілля та командування УПА були змушені припинити широкі бойові операції і вивезти основну частину свого складу за кордон. Тисячі членів УПА змогли прорватися через Карпати до Чехословаччини і вийти до західних зон окупації Німеччини та Австрії, де їх було інтерновано. Так з'явилося нове поповнення української еміграції. Автори зазначають, що політична й вимушена за своїм характером третя хвиля української еміграції увібрала здебільшого людей освічених, свідомих, вихідців з міст. Проблемою біженців і переміщених осіб вже з 1945 року займалися міжнародні організації, передусім ООН. Була створена ІРО, розроблялися різні проекти вирішення цього болючого питання, ускладненого до того ж початком «холодної війни» між Сходом і Заходом.

У довіднику подано дані про розселення мешканців таборів по різних країнах: до Канади з 1947 по 1953 рік прибуло понад 30 тис. переміщених осіб українського походження; до США – 80 тис.; Великобританії – 35 тис.; Австралії – 20 тис.; Бразилії – 7 тис.; Аргентини – 6 тис.; Франції – 10 тис. До 1950 року 90 % українців, які перебували в таборах для переміщених осіб, були переселені до різних країн, решта проходила медичне обстеження або затримувалася з інших причин [16, с. 45–46].

У довіднику міститься характеристика емігрантів третьої хвилі 60–80-х років ХХ ст., яку становили дисиденти. Йдеться, що у зв'язку з дисидентським рухом як формою протесту проти різного роду деформацій соціалізму та посиленням репресій проти нього під час так званої епохи застою окремих дисидентів було вислано за кордон. Зокрема, Валентина Мороза, Леоніда Плюща, генерала Петра Григоренка та ін. Проте ці факти автори не розцінюють як

процес більш-менш сталої істотної еміграції. Водночас вони зазначають, що набув поширення такий своєрідний вид еміграції, як утворення подружніх пар з іноземцями для наступного виїзду за кордон. У цілому в такий спосіб 1989 року СРСР покинуло 40 тис. осіб, частина їх виїхала з України, проте, офіційних даних з цього приводу не опубліковано [16, с. 47].

Довідники, що вміщують інформацію про українську еміграцію в цілому, дають можливість порівняти діаспорні центри як в чисельному, так і в діяльнісному вимірах. Адаже в них подано перелік культурно-освітніх, наукових, видавничих осередків, громадських організацій у тій чи іншій країні. Такі видання розкривають масштаби світового українства, дозволяють оцінити внесок іммігрантів третьої хвилі у формування позитивного іміджу України в світі.

У 50–80-х роках ХХ ст. третю хвилю української еміграції почали досліджувати історики української діаспори. Серед них були й учасники подій Другої світової війни та національно-визвольної боротьби українства. Вони оцінюють процес переселення третьої хвилі в цілому, подають кількість, соціальний склад емігрантів, розповідають про країни поселення та особливості цієї хвилі. У фонді наявні праці таких відомих дослідників діаспори, як В. Маркусь, В. Маруняк, М. Марунчак, у яких подано науковий аналіз цієї теми.

В. Маркусь детально вивчив діяльність українських політичних партій у 1945–1955 роках і їх вплив на еміграцію і відносини з урядами зарубіжних країн. Він подає об'єктивний аналіз українських партій першого десятиріччя після завершення Другої світової війни, розпочинає дослідження розглядом української політичної традиції та розкриває ієрархію українських партій залежно від їх впливів і сили в суспільстві у 1945–1955 роках. Оцінює їх позиції, визначає дію та вимірює фактичний внесок в українське життя. Зокрема, автор наводить таку ієрархію українських партій: Закордонні

Частини Організації українських націоналістів (далі – ЗЧ ОУН С. Бандери); Організація українських націоналістів (солідаристів) А. Мельника; Українська Революційна Демократична партія І. Багряного (УРДП) та група «Вперед» – частина лівого крила партії; Організація українських націоналістів за кордоном (ОУНз) включно із середовищем Закордонного Представництва Української Головної Визвольної Ради (ЗП УГВР); Союз гетьманців-державників (СГД); Український національно-державний союз (УНДС); Українська соціалістична партія; Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО); Союз Земель Соборної України, з 1950 року Селянська партія; Союз конструктивно-творчих сил України [25, с. 69–71]. На першу позицію автор виводить ЗЧ ОУН С. Бандери, як найдієвішу політичну силу в боротьбі за Українську державу.

В. Маркусь характеризує суспільства українських Ді-Пі й відзначає неабиякий вплив партій на життя і самоорганізацію. Зокрема, підкреслює, що «Масовий характер табірної життя створював виняткові можливості для приєднання членів, агітації та формування партійних кадрів. На користь партій промовляв і віковий склад суспільства, у якому молодший і середньомолодший вік був найсильніше заступлений. Людей у віці між 18–40 роками було пропорційно більше, ніж у нормальному суспільстві на українських землях, чоловіків більше, ніж жінок, і порівняно мало представників старшого покоління (понад 60 років). Для політичної організованості це мало не абияке значення» [25, с. 74].

Подано статистичні дані української еміграції періоду таборів Ді-Пі, аналіз зовнішнього оточення, функції та структуру українських партій, відзначається їх прагнення творити «квазідержавну владу у формі різних політичних центрів, а насамперед, одного сконсолідованого політичного представництва у формі Української Національної Ради, передпарламенту Державного Центру УНР в екзилі, що підвищувало політичну

енергію різних партій і груп». Автор слушно зауважує, що «пізніше, з переїздом за океан, українські партії прагнули своїми ідеями впливати і на загальнонаціональні центри двох найбільших еміграційних скупчень – на Український конгресовий комітет Америки (УККА) в США, на Комітет українців Канади (від 1989 р. – Конгрес українців Канади (КУК)) та їх надбудову, виразнішими політичними спрямуваннями – Панамериканську українську конференцію, попередника теперішнього Світового Конгресу Вільних Українців (далі – СКВУ)» [25, с. 77].

Праця В. Маркуся відкриває перед читачами особливості політичного життя емігрантів третьої хвилі, що важливо для всебічного усвідомлення складностей і суперечностей емігрантського життя, розуміння прагнення одних емігрантських кіл до взаємодії з материковою Україною і категоричного заперечення такої співпраці іншими.

В. Маруняк у своїй монографії ґрунтовно висвітлює третю хвилю еміграції, характеризує цей процес, безпосереднім учасником якого був. Дослідник подає дані про кількість, соціальний склад країни поселення, відзначає особливості третьої хвилі української еміграції, висвітлює діяльність українських політичних партій у 1945–1952 роках та їх вплив на еміграцію і відносини з урядами зарубіжних країн. Автор підкреслює хронічно-документальний характер свого дослідження, що є результатом довгорічного збирання матеріалу в роки, коли він працював на різних посадах у Відділі Інформації Центрального представництва української еміграції (ЦПУЕ) у Франкфурті, у Фонді Допомоги Українців Канади в Білефельді – Гамбурзі та в ЗУАДК, як уповноважений його Європейського Представництва на британську зону Німеччини. В. Маруняк подає систематизований огляд окремих ділянок життя і діяльності еміграції третьої хвилі, зокрема, таборовий період 1945–1951 років охоплює еміграційний процес у цілому, не обмежуючись документальним з'ясуванням

виключно таборового періоду еміграції, «починаючи першими валками втікачів зі Сходу», і спробою показати «хоча б натяками психологічний момент “великого ісходу” 1943–1945», називає цю еміграцію найбільшою в нашій політичній історії [28, с. 7].

У другому томі автор аналізує життя українців у Німеччині й Австрії у 1952–1975 роках, подає інформацію про численність і розселення української громади, побутові зміни, матеріальну, господарську, культурну, освітню, наукову, літературно-мистецьку, видавничу та інші сфери життя українців у цих країнах [29].

Ще в одній праці В. Маруняка аналізується третя хвиля еміграції опосередковано, через особистість Олександра Бойківа, організатора українського життя у Франції, голови Українського націоналістичного руху. Автор, характеризуючи діяльність О. Бойківа, описує еміграцію третьої хвилі, її роль у поживленні громадського, культурного, наукового, видавничого та релігійного життя українських емігрантів Франції, Європи і світу загалом. Зокрема він пише: «Структурні зміни у складі повоєнної української еміграції у Франції довели до принципових перемін у характері і спрямуванні українського громадського життя. У 1946–48 роках прибувають до Франції нові люди, які кладуть нові фундаменти під повоєнне громадське життя. Сюди прибуває не тільки нова еміграція, що своїм культурним рівнем різко відрізняється від довоєнної заробітчанської, а й цілі інституції, що радикально міняють стиль суспільного життя і надають Парижеві зовсім іншого звучання, ніж він мав до війни. В 1946 році відновлює свою діяльність Бібліотека ім. Симона Петлюри; на переломі 1950-х років Париж стає центром Української Автокефальної Православної Церкви в Європі; осідком греко-католицького єпископа; в 1951 році до Сарселю переноситься з Німеччини НТШ. Париж у 1945–1960-х роках стає одним з видавничих еміграційних осередків, де поруч відновленого “Українського Слова” появляються нові дру-

ковані органи: “Українець у Франції” (1945–1955), українознавчий журнал “Україна” (1947–1953), три друковані періодики французькою мовою і низка наукових і популярно-наукових видань» [27, с. 119–120].

Праці В. Маруняка дають змогу познайомитися з багатьма аспектами життя і діяльності емігрантів третьої хвилі, зокрема побутом, стосунками між емігрантами, політичним життям, освітою, видавничою справою, релігією, культурою, наукою, дозвіллям тощо.

М. Марунчак, відомий дослідник української діаспори, у фундаментальному дослідженні «Історія українців Канади» аналізує третю хвилю еміграції й документально підтверджує свої висновки щодо представників третьої хвилі, які прибули до Канади. Автор відзначає зусилля українців у Другій світовій війні, висвітлює всебічні заходи у справі поселення в Канаді й загалом у країнах «вільного світу», зірваних з рідних земель українців, які опинилися в англійській, американській та французькій зонах окупації Німеччини. Висвітлює захист українців від насильної репатріації, діяльність місії Фонду Допомоги, аналізує соціальну структуру третьої хвилі, територіальне розмежування їх у Канаді. Подає розгорнутий аналіз розвитку господарського життя, кооперації, церковної діяльності, участі українців у канадській армії, діяльності ветеранських організацій, жіночих, молодіжних тощо. Досліджує історію і стан українського шкільництва як приватного, так і в суспільній системі, розвиток і стан преси, літератури, мистецтва – взагалі охоплює і досліджує нові українські надбання в усіх важливих галузях канадського культурного, політичного і громадського життя, що забезпечило не тільки внутрішнє формування української спільноти Канади, а також і формування Панамериканської української конференції і СКВУ [23, с. 5–6].

Праця М. Марунчака «Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах» є цінним першоджерелом свідчень

очевидців і водночас синтетичним дослідженням доби, що спричинила третю хвилю української еміграції. Автор на собі відчув наслідки Другої світової війни, був арештований 15 вересня 1941 року під час масових арештів, що їх провело гестапо серед українських націоналістів, перебував у в'язницях і німецьких концтаборах у Львові, Терезені, Авшвіці, Мавтгаузені, Ебензее аж до капітуляції Німеччини і звільнення американськими військами. У перших повоєнних роках він жив у таборах для переміщених осіб у Німеччині, а в 1948 році переїхав з ріднею до Канади і поселився на постійно в тодішньому центрі українського організованого громадського і політичного життя канадських українців у місті Вінніпег. У цій праці М. Марунчак досліджує долі українців під час Другої світової війни. Будучи сам співучасником і співтворцем тих подій, автор описує німецьку окупацію, переживання українців, яким судилося пройти кризь пекло нацистських концентраційних таборів. Доводить світові правду про вигадану українську колаборацію з німцями під час війни, підкреслюючи, що «...проголошення державної незалежності України 30 червня 1941 року проти волі німців стало сигналом з одного боку до негайних репресій з німецького боку, що швидко перетворилися в масовий терор, а з українського, стало початком організованого українського підпільного і повстанського руху, передусім організованої підпільної боротьби ОУН і згодом повстанських дій УПА» [26, с. 3].

Дослідник наголошує, що вже з перших днів німецько-радянської війни українці воювали проти німецьких окупантів з одної сторони у національних підпільних і повстанських формуваннях під час німецької окупації України, з другої сторони, як вояки Червоної Армії на фронтах. Але такий солідарний спротив німецькій агресії загальноукраїнського фронту боротьби світові невідомий, натомість світ засвоїв вигадану комуністичною Москвою українську колаборацію з німцями. Український визвольний

рух запламовано співпрацю з нацистами, що дуже негативно позначилося на ставленні до українців у концтаборах з боку польських і російських наглядачів. Українців не визнавали як окрему національність, а після закінчення війни, на відміну від інших в'язнів різних європейських народів, вони мусили рятуватися від репатріаційних комісій Радянського Союзу, які розшукували їх як воєнних злочинців і зрадників. Автор розкриває суть проблеми українських політичних в'язнів у нацистських концтаборах, що була і залишається певною мірою «проблемою боротьби за визнання історичної правди про сам факт української присутності в таборах як жертв політики нацистського народовбивства, отже і права українців бути визнаними іншими народами як рівнорядних колишніх в'язнів» [26, с. 2–4].

Дослідження М. Марунчака відкривають правду про накинуту світові радянськими спецслужбами співпрацю українців з німецькою окупаційною владою, дають змогу зрозуміти дії національно свідомої верстви українства під час Другої світової війни. Автор найбільше вболіває за те, щоб цивілізований світ зрозумів, що Україна та її народ поніс великі втрати у Другій світовій війні, адже українці боролися з тоталітарними режимами на два фронти. А що стосується німецької агресії, то українці, навіть перебуваючи в різних ідеологічних системах (комуністичній і націоналістичній), одночасно боролися проти німецьких окупантів і, на жаль, проти один одного.

А. Животко у своїй засадничій праці «Історія української преси» стисло характеризує еміграцію після Другої світової війни, акцентуючи на вражаючих показниках наших співвітчизників за межами України. Зокрема, він пише: «Під час Другої світової війни в Німеччині й Австрії перебувало велике число українців, які чи то втекли від сталінського тоталітарного режиму й нестерпної тиранії, чи то були насильно вивезені німецьким окупантом на примусову роботу, чи то врешті як фахові працівники

транспорту й напіввійськових організацій виконували на чужині свою службу. Таким чином, після Другої світової війни в стані тимчасового перебування в Німеччині й Австрії в 1945–1950 роках опинилися майже 250 000 українців, у тому числі значна кількість інтелігенції, молоді й дітей шкільного віку» [17]. Автор відзначає чисельність третьої хвилі та її роль в усіх галузях життя діаспори, незаперечний факт, що третя хвиля значно підсилила творчу працю й економічний добробут заробітчанської еміграції. Найбільшим епохальним здобутком еміграції третьої хвилі А. Животко вважає три вікопомні події: опрацювання й видання Енциклопедії Українознавства (розпочато 1949 р., закінчено 1989 р.); заснування СКВУ на першій сесії у Нью-Йорку в листопаді 1967 року, який об'єднав усі крайові й міжнародні українські центральні поза межами України; урочисте відзначення 1988 року 1000-річчя християнства в Україні [17, с. 301–304].

Дослідники в Україні з кінця 80-х років ХХ ст. отримали можливість працювати в архівах діаспорних центрів, з 1991 року в Україні відкрився доступ до колишніх спецфондів. На основі одного з найбільших спецфондів в Україні було створено відділ зарубіжної україніки в НБУВ. Вільний доступ до видань діаспори і репресованої літератури, виданої у СРСР, дав можливість науковцям підготувати нові монографічні праці з історії української еміграції та її третьої хвилі.

У 90-х роках ХХ ст. з'явилися дослідження з цієї тематики, одним з яких є колективна монографія «Зберігаючи українську самобутність», де подано загальний історико-соціологічний огляд походження, розселення та чисельності українців у державах Північної та Південної Америки, Західної і Східної Європи та в Австралії. Висвітлено форми і засоби збереження та реалізації української етнічності в умовах діаспори, взаємозв'язок між українською діаспорою й Україною в різні історичні періоди. Автори аналізують останню велику хвилю укра-

їнської еміграції у США, яка припадає на 1947–1955 роки, коли з таборів для «переміщених осіб» прибуло близько 80 тис. українців [11, с. 15].

У книзі «Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії» дослідники аналізують теоретико-методологічні проблеми феномену української діаспори. Серед багатьох інших питань, що розкривають тему української діаспори в цілому, автори з'ясовують причини третьої хвилі. Відзначають, що кінець Другої світової війни, її наслідки зумовили третю хвилю масової української еміграції, яка була майже винятково політичною. У роки німецької окупації багато українських юнаків і дівчат було вивезено до Рейху як дармова робоча сила. Українці становили також значну частку радянських військовополонених, що утримувалися в Німеччині у концтаборах. Відомості, які доходили до них, переконували, що незалежно від обставин ув'язнення, практично кожному військовополоненому на Батьківщині загрожували репресії. Серед великої маси української людності, що напередодні та в перші роки після капітуляції Німеччини скупчилася на її території, були й нещодавні члени німецьких військових формувань і колишні працівники допоміжних органів окупаційної адміністрації, добровільно або насильно переміщені з Польщі, Чехословаччини, Франції та інших країн, українські політичні емігранти, частина бійців УПА, яким вдалося прорватися до західних окупаційних зон Німеччини та Австрії, де їх було інтерновано [12, с. 30].

У монографії В. Ковальчука на широкій джерельній базі висвітлюється малознана сторінка історії Української держави. Автор розкриває зусилля ОУН (б) та УПА, спрямовані на організацію влади, господарського життя та гуманітарної сфери на територіях, контрольованих українськими повстанцями, досліджує діяльність суспільно-політичних, організаційно-мобілізаційних, господарських референтур, служби безпеки, референта зв'язку Українського Червоного Хреста

та жіноцтва. Це видання дає можливість досягнути причини еміграції зі західноукраїнських земель такої групи емігрантів, як бійці за Україну з числа ОУН–УПА. У фонді зберігаються десятки томів Літопису УПА – серійного книжкового видання документів, матеріалів і наукових праць до історії УПА, що дає достовірну інформацію про національно-визвольну боротьбу українців у середині ХХ ст. і причини її поразки [19].

А. Попок на широкій джерельній базі висвітлює у монографії теоретико-методологічні проблеми феномену української діаспори, розкриває деякі питання історичного розвитку, соціально-економічного та правового становища українців у державах поселення, а також їхній взаємозв'язок з Україною. Розглядає становлення міжнародної нормативно-правової бази захисту прав осіб, які належать до національних меншин, аналізує сучасний стан нормативно-правової бази та інституційно-функціонального забезпечення співпраці України із закордонним українством. Вважає, що українська діаспора є базовою формою існування закордонної гілки українського етносу, висвітлює шляхи та етапи формування закордонної української громади, подає географію розселення закордонних українців, відзначає дослідників і напрями їхніх пошуків, зупиняється на здійсненому вивченні певних складових діаспорної проблематики і подає комплексне дослідження, що включає розгляд української діаспори як світового суспільного явища. Представляє аналіз минулих напрацювань, актуального стану та своєбачення подальших перспектив державної етнополітики у сфері розвитку взаємодії з українською діаспорою, а також порівняльні аспекти відповідного іноземного досвіду. У загальних рисах автор характеризує третю хвилю [34, с. 8].

Тема третьої хвилі еміграції розглядається у багатьох виданнях, присвячених Другій світовій війні, що вийшли друком у діаспорі та незалежній Україні. Такі дослідження дають розуміння причин третьої хвилі еміграції, її

нерозривного зв'язку з історичним процесом, Другою світовою війною та післявоєнними подіями, розкривають масштабність і трагічне становище переміщених осіб, їхню мотивацію емігрувати назавжди. У праці «Друга світова війна в історичній пам'яті України» представлено матеріали про причини, перебіг і наслідки війни. В основу дослідження покладено ідею боротьби українського народу за власну Державу, яка не припинялася з поразкою національно-визвольних змагань 1917–1921 років. Проаналізовано події, що відбувалися на території України, починаючи від проголошення Карпатської України в березні 1939 року, і завершуючи подіями на Далекому Сході у вересні 1945 року.

У книзі висвітлено життя України під німецькою окупацією та боротьба ОУН (М) і ОУН (Б) за Україну і між собою, діяльність на Поліссі УПА Тараса Боровця-Бульби, яку він створив за згодою з президентом УНР в екзилі А. Лівіцьким. Сподівання на можливість скористатися цією війною і визволити Україну від Москви швидко змінилися на усвідомлення необхідності боротьби на два фронти. «Пронімецькість політики і боротьби ОУН швидко, вже в кінці 1941 року, обох організацій ОУН (М) і ОУН (Б) змінилася затьятою боротьбою проти німецького Райху. На Волині формуються дві повстанські гілки у боротьбі з Німеччиною: гілка Т. Боровця-Бульби і гілка ОУН (Б). Зусиллями Д. Клячківського й інших діячів ОУН (Б) національні збройні формування були об'єднані під єдиним проводом. Так постала УПА, як зародок регулярної української армії» [10, с. 9].

«Галичина (Львівська обл., Івано-Франківська обл. і більша частина Тернопільської обл.) від 1939 до 1941 року (два роки) була під владою Москви. Це були два роки розчарувань, розкуркулення, колективізації, страшного безглузкого терору, масових депортацій. Галичина була приєднана до німецького Райху як Галицька провінція в Краківському генерал-губернаторстві» [10]. Спроби утворити регуляр-

ну українську армію були і в окупованій Галичині. Стараннями В. Кубійовича була сформована українська військова одиниця – дивізія військ СС «Галичина». Вона планувалася як прообраз майбутньої регулярної армії незалежної України і складалася виключно з українців-галичан. Разом з військами Вермахту дивізія була розбита Червоною Армією у боях під Бродами. У книзі акцентовано увагу на трагічності цих подій: «Це трагедія України, що українці дивізії СС “Галичина” стріляли в українців Червоної армії у боях біля Золочева, коли німці намагались вирватись із Бродівського котла. У березні 1945 року всі українські політичні течії були об'єднані в Український Національний Комітет (УНК) на чолі з генералом П. Шандруком і створена об'єднана Українська народна армія на чолі з генералом П. Шандруком у складі близько 200 тис. чол. Врешті вона була здана у полон англійцям. Українці служили і в польській армії, і в угорській, і в німецькій, і в радянській. У ті часи, ми, українці, були не свої. Ми були на своїй землі, але не в своїй державі» [10, с. 11–12].

Це видання чітко окреслює мотиви учасників визвольних змагань емігрувати після поразки, щоб продовжити боротьбу за державу іншими, не воєнними, методами.

І. Буртик розглядає низку важливих питань, що поглиблюють розуміння боротьби за Україну та процесу української еміграції третьої хвилі. Автор розглядає Україну між двома світовими війнами, Другу світову війну, Західну Україну під більшовиками, німецько-радянську війну, окупацію німцями України, створення Українського Національного Комітету (УНК) і Штабу Української Національної Армії (далі – УНА). Вважає, що Друга Дивізія започаткувала УНА, розповідає про Бригаду майора Пігулея, українську допоміжну поліцію, аналізує питання колаборації. На його глибоке переконання, усі ці структури працювали на український народ, на його визволення. І. Буртик наголошує, що у вирі обох світових воєн постраждало все людство, а укра-

їнський народ найбільше, адже метою обох окупантів України, як німців, так і росіян, було не тільки здобути багатства, але також перетворити українське населення в робітників для розбудови своїх імперій. Ці руйнівні процеси проходили успішно, позаяк окрім самооборонних спроб народу, жоден із зовнішніх чинників не подав голосу на захист українців. Щоб зламати самостійницькі стремління в народі по війні, комуністична влада карала людей нищівно – без суду і слідства. Борців ОУН і УПА, а також інших вояків, які боролися проти нацистів за національні й людські права, влада називала зрадниками, запродавцями, колаборантами і терористами. Їх суджено беріївськими «трійками» і найвищою мірою покарання. Ворожа пропаганда знищила вільне слово і думку в Україні, змусила людей за кордоном мовчати із страху за рідних на Батьківщині. Приховуючи внутрішній спротив народу та свої злочини, влада комуністів так уміло фальсифікувала існуючі факти, що навіть світ у них повірив.

Одним із нез'ясованих дотепер питань, на думку автора, є справа кількох мільйонів українських вояків і цивільного населення, які не зі своєї волі в останні дні війни опинилися поза межами Батьківщини. «Хто знає про місця перебування депортованих насильно громадян України, про сотні тисяч вояків Червоної армії, вояків Української Національної Армії, Вояків Українського Визвольного Війська та багатьох різних інших формацій?», – запитує І. Буртик. Книга знайомить читача з подіями того часу, як і чому постала УНА, які були її цілі, та що вона досягнула, коли була створена Друга дивізія УНА, чому замовчувалося її існування та її трагічний кінець [5, с. 13–14].

Це дослідження спонукає читача, особливо пострадянського, задуматися над багатьма питаннями, які залишалися тривалий час без відповідей, змушує піддати сумніву всі усталені в радянській історіографії підходи і твердження щодо таких важливих питань, як: Друга світова війна і Україна, діяльність

ОУН–УПА, третя хвиля еміграції, репатріація, колабораціонізм українців тощо.

Праця І. Патриляка занурює читача у вир українського визвольного руху періоду Другої світової війни і дає розуміння такої складової третьої хвилі, як військова еміграція, яка, своєю чергою, складалася з декількох різних за своїми політичними переконаннями груп: колишні вояки армії УНР, колишні командири і бійці Червоної Армії з військовополонених, вояки ОУН–УПА [33].

В. Сергійчук розкриває історичний процес зародження і діяльності Управи КоДУС-у (Комісія допомоги українським студентам), утвердження серед української діаспори такої важливої риси нашого народу, як жертвовність в ім'я здобуття студентами-емігрантами з рідної землі вищої освіти в різних країнах світу. Третя хвиля переселенців з України стимулювала розвиток цієї організації, адже здебільшого серед її людності була молодь, яка прагнула завершити розпочату освіту або отримати вищу в європейських країнах, де утворилися чи продовжували діяти виші, засновані попередніми хвилями. Допомога студентам була вкрай необхідною. Комісія зробила велику справу, завдяки її старанням упродовж 1920–2012-х років було підготовлено тисячі високоосвічених українців діаспори, які зробили вагомий внесок у розвиток української науки, освіти, культури та в боротьбу за відновлення Української держави [38].

Цінною є праця В. Косика, у якій проаналізовано ситуацію в Україні під час окупації зі всіма трагічними подіями і великою потугою до визволення з-під двох диктаторських режимів. Йдеться про утворення дивізії СС «Галичина», висвітлюється історія створення УПА, її боротьба з окупантами та післявоєнна ситуація в Європі, «коли розпочалося полювання за рабами та їх повернення до СРСР». Ця праця дає розуміння причин і перебігу третьої хвилі еміграції, становища переміщених осіб та їх прагнення уникнути репатріації [20].

Розвідки науковців, що висвітлюють українсько-польські взаємини у роки Другої

світової війни та після її завершення, розкривають маловідомі сторінки української історії, дають об'єктивне розуміння багатьох складних питань у стосунках з поляками впродовж століть та в сьогоденні, що у тогочасних умовах спричинило еміграцію третьої хвилі. Це, зокрема, праці «Акція “Вісла”. Документи» [1]; «Варшавський процес ОУН на підложжі польсько-українських відносин тієї доби» [18]; «Поляки на Волині у роки Другої світової війни» [37] та ін.

У виданні «Акція “Вісла”. Документи» підтверджується документально акт етнотциду в середині ХХ ст. супроти автохтонного населення, що тисячоліттями проживало на теренах Бугу. Характерні особливості акції «Вісла» – жорстока блискавична депортація у поєднанні з селекцією «неблагонадійних», кроваві переслідування, використання польових судів, концтаборів, тюрем і смертних вироків. Унаслідок акції на значних теренах «Закерзоння» зруйнована унікальна етнокультура, у той час як асиміляційне розпорошення населення стало ключовим фактором денационалізації та етнічного терору. Насильницьке переселення і масові репресивні акції польського уряду щодо українського цивільного населення були продовженням імпершовіністичної традиції у методах виконавців акції «Вісла» та методах передвоєнних пацифікаторів Західної України. Навіть сьогодні можновладні структури Польщі відмовляються визнати в діях 1947 року ознаки народовбивчого вандалізму своїх комуністичних предтеч, що засвідчує збереження сучасною державою шовіністичної політичної традиції [1].

Історія третьої хвилі отримала своє висвітлення в навчальних виданнях учених діаспори й України. Підручники, що з'явилися після 1991 року містять послідовний виклад перебігу історичних подій на території України від найдавніших часів до перших десятиліть нового, третього тисячоліття. Автори підручників з історії України намагаються неупереджено осмислити гострі для української історії події, академічно зважено, із

урахуванням результатів найновіших наукових досліджень. Такі підручники подають об'єктивний аналіз досліджуваної нами теми. Загальновідомим є підручник з історії України О. Субтельного, де автор характеризує соціальний склад повоєнної еміграції: «Серед українських “переміщених осіб” були різні люди. Меншість складала ті, хто став вигнанцем через свої політичні переконання. Це були переважно представники інтелігенції, що негативно ставились до радянського режиму і втекли на Захід перед поверненням Червоної армії. Більшість “переміщених осіб” становили робітники, примусово вивезені до Німеччини. Відмовившись від репатріації, вони ставали вигнанцями» [39, с. 477–478].

Найбільш чисельно у фонді ВЗУ ІК НБУВ представлено мемуарну літературу, яка передає історію третьої хвилі через особистісне сприйняття її учасників або очевидців. Важливими для розуміння питання третьої хвилі української еміграції є в цьому контексті спогади, що розкривають трагедію українсько-польського протистояння на Волині та українсько-польських стосунків у цілому. Це спогади таких авторів, як Ю. Бескид [3]; М. Іванник [21]; Д. Шумук [46].

У книзі «Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Камінь-Каширський, Любешівський, Ратнівський і Старовижівський райони» подано спогади мешканців районів Волинської області про тогочасні події українсько-польського міжнародного протистояння. Упорядник видання І. Пушук зазначає, що рукописи свідчень та їх фонозаписи зберігаються в архівах. У спогадах подано аналіз причин і перебігу трагічних подій того часу, які стали поштовхом до еміграції українського населення.

Автор у підсумковому коментарі про перебіг протистояння на терені кожного населеного пункту викладає зібрані споми-ни, а також твердження інших названих у збірнику осіб із числа тодішніх мешканців, оприлюднює матеріали, що дають змогу зрозуміти, де витоки українсько-польського

протистояння та Волинської трагедії. Вони очевидні, це поляки посягнули на українські території і життя людей. Польща частково спокутувала за те, що робила проти українців у 1930-ті роки, але поляки не відчувають свою вину за невиконання власних обов'язків перед європейськими державами щодо автономії Західної України і масового терору проти українців Волині 1942–1947-х років. Самокритичний, об'єктивний аналіз, що засвідчує ставлення поляків до Волинської трагедії, яку вони спричинили, зовсім відсутній.

У книзі знаходимо переконливі свідчення, як споконвічні українські землі опинилися в кордонах сусідньої держави. Холм був центром території, на якій ще в 1945 році українці, як корінна нація, не дивлячись на політику ополячення, становили більшість. У 1944–1947-х роках вони були частково знищені польськими бандами та армією Польської Народної Республіки (ПНР), а решта депортовані всупереч їхнього бажання в західні райони Польщі та СРСР. Навіть могилу Данила Галицького – засновника міста – знищили. Від українського населення Холмщини не залишилося сліду. Саме до українців Холмщини, говорить І. Пущук, учинено з боку поляків акт і геноциду, і етноциду. Парадокс польського мислення полягає в тому, що на території, де їхніми руками здійснені ці злочини, вони звинувачують українців у геноциді проти себе. Аналіз подій на Волині 1942–1946-х років засвідчує: «Якби не ОУН–УПА, Волинь перетворилася б на сьогоднішню Холмщину і нічого українського, якби поляки реалізували свої плани, не залишилось би» [42, с. 10].

Спогади М. Чарторійського друкувалися в 1967–1969-х роках у «Канадійському фермері» та «Вільному Світі» у Вінніпегу, і з'явилися в Нью-Йорку 1970 року як фототипічна відбитка з доповненнями та поправками. У спогадах йдеться про події Другої світової війни, боротьба ОУН–УПА за державність, пересування українців на Захід, капітуляція Німеччини. Автор спогадів, як

учасник тих подій, у травні 1945 року опинився в Німеччині, зв'язався зі своїми людьми: «Стараюся улаштувати так, щоб можна було принести якусь користь з своєї присутності на Заході». Доводить спогади до приходу американців і до капітуляції Німеччини. Вірить, що коли настане сприятливий час, усі українці за межами Батьківщини повернуться додому; констатує, що мало хто з учасників описаних подій, залишилися ще живими. Це були борці, які «брали участь в боротьбі з чехами та мадярами в Карпатській Україні, як члени Карпатської Січі, в 1938/39 років; котрі брали участь і в Карпатській Січі, і опісля в Легіоні, а потім у Похідних групах та ще пізніше – в УПА». У спогадах наскрізно простежуємо ідею визволення України, а також героїзм борців [43, с. 294–296].

С. Шах у спогадах розкриває трагічну сторінку українців Засяння. Аналізує історію Засяння з княжих часів, зазначає, що «Владичий престіл у Перемишлі був чуйним сторожем над Сяном на заході, а Лемківщина – помостом між Перемишлем, з полудневою і західною Європою». Згадує старі священні роди, що дали провідників Лемківщини. Подає список лемківських священників, що вийшли безпосередньо з лемківських «хиж», прослідковує різні аспекти розвитку українського життя впродовж віків на Лемківщині. Подає «список українських народних шкіл і українських учительських сил перед 100 роками на території нинішнього “Закерзоння”, де нині нема вже ні одної української школи!». Розповідає про «залишенців» між Сяном і Вислокою та «Хрестоносний» похід на них із Заходу «Закерзоння». Оприлюднює список помордованих українських католицьких священників, список сіл, де «вимордовано українських селян» і список знищених українських церков. Зазначає: «...по 2-ій світовій війні – на відступлених більшовиками в 1945 році західних українських територіях, на так званому “Закерзонні”, що там поляки з українським населенням виробляли, то переходить усяке поняття здорового людського розу-

му» [45, с. 318–321]. Спогади С. Шаха дають можливість читачеві пережити ті події, усвідомити ті зовнішні руйнівні чинники, які змушували українців залишати рідні краї.

Г. Дмитрів подає розповідь людини соціалістичного світогляду, яка не є симпатиком ОУН. Висвітлюючи український визвольний рух періоду Другої світової війни на терені української Рогатинської гімназії та Рогатинської філії товариства «Просвіта», аналізує боротьбу УНДО-націоналістів з радикалами, діяльність українських політичних партій та ОУН, події 1937 року в селах Рогатинщини, відгомін створення Карпатської України (1939), зникнення Польщі. Аналізує реакцію рогатинського громадянства на прихід більшовиків з точки зору члена Тимчасового правління, організованого радянською владою. Виїхавши до Праги, опинившись у середовищі емігрантів, розповідає про складні відносини серед української еміграції у Празі, переїзда до Німеччини, свій арешт, ув'язнення і перебування в різних в'язницях (Дрезденській, згодом у в'язниці «Монте Люпіх» у Кракові, «Ясельській» у м. Ясло). Пізніше, працюючи в Німеччині лікарем, де обслуговував переселенців, що були насильно депортовані на роботи, характеризує Українські Допомогові Комітети, їх завдання і дійсність, яка не відповідала цим завданням [9, с. 241–244]).

Автор описує своє бачення ситуації навесні 1944 року, коли наступала Червона Армія і переселенці з України рухалися на Захід, рятуючись від репресій. Пряшів став осередком греко-католицького єпископства і багатьох переселенців. Загалом, у Словаччині зосередилася велика кількість українців, які, на думку автора, були колаборантами і втікали від покарання. Сам автор спогадів переїздив з міста до міста: до Кошиць, Братислави, Гитрасгофу, Відня, Праги. Згадує діяльність ОУН на терені Устя, свою лікарську практику в лікарні та поза нею, відзначає велику смертність серед переселенців, про прихід більшовицьких партизан та свою втечу до Праги. Автор згадує табір

переселенців у місті Пільзно, на околиці Праги, розповідає про заходи Міжнародної організації УНРРА (*United Nations Relief and Rehabilitation Administration – UNRRA*) щодо влаштування його мешканців на чужині та повернення до рідної країни тих емігрантів, які підлягали репатріації. Тут була сформована українська група, утворилася Рада старших, яка спрямовувала життя українців у більш-менш цивілізоване русло [9, с. 283–289]. Також Г. Дмитрів згадує табір Ля Гвард на околицях міста Ашаффенбурга, де українські переселенці організували курси українознавства, шкільництво. Розповідає про Організацію Центрального Представництва української еміграції в Німеччині, акцію Інтернаціонального Допомогового Комітету [9, с. 289–300]. Спогади розкривають труднощі таборового життя, справу влаштування українських лікарень, діяльність Українського Червоного Хреста (УЧХ), працю в Людвіксбурзі, лікарські оглядини емігрантів, відбір переселенців до еміграції, працю автора в Комісії заходом Інтернаціонального Комітету Помочі та Рятунку. Автор завершує свою працю словами: «Перед українським соціалістом стоїть питання, як погодити гуманізм, любов до всього людства з любов'ю до України, до українського народу» [9, с. 430–436]. Ці спогади дають можливість зрозуміти всю складність табірної життя, протиріччя між емігрантами з різними політичними поглядами, усвідомлення ними необхідності порозуміння задля відродження Української держави.

В. Барагура ділиться власними переживаннями, які випали на його долю під час Другої світової війни, завдяки чому читач може уявно співпережити ці події. Представляє своє бачення причин Другої світової війни, першу еміграцію до Кракова, журналістську діяльність та повернення до Львова. Згадує німецький терор і переховування українцями євреїв, свою остаточну еміграцію до Відня і труднощі проживання у цьому місті, більшовицьке людолюбство й остаточний виїзд з Європи [2].

Ю.Бескид видав спогади про Лемківщину, що пережила по Другій світовій війні таку «жахливу трагедію, як ніяка інша частина українського народу» [3].

У спогадах відомого українського діяча Дмитра Нитченка (Дмитро Чуб) описано історію третьої хвилі еміграції через особистісне сприйняття цього процесу. Книги «Від Зінькова до Мельборну» [30]; «Під сонцем Австралії» [31]; «В лісах під Вязмою» [44] відкривають історію вимушеного переселення автора з родиною спочатку до Європи, а згодом до Австралії. Д. Нитченко (Д. Ниценко), будучи радянським солдатом у роки радянсько-німецької війни, потрапив у полон і змушений був емігрувати. Згадує життя емігрантів у таборах і після переселення з таборів переміщених осіб. Розкриває на власному прикладі причини еміграції наприкінці Другої світової війни, поневір'яння в Європі, зокрема, проживання в Німеччині, переїзд до Австралії, важку фізичну працю, неможливість проживати разом із родиною впродовж кількох років, будівництво власного будинку та занурення в громадську діяльність на посаді голови Української Центральної Шкільної Ради (УЦШР) в наймолодшому осередку української діаспори на Зеленому континенті. Згадує життєві труднощі переселенців третьої хвилі, їхню інтеграцію в життя нової країни поселення, прагнення зберегти мову, культуру і віру в перемогу справедливості, в Україну. Через власний досвід подає зв'язки української діаспори Австралії з іншими діаспорними центрами в Європі та Америці.

Події Другої світової війни і процес нової еміграції, спричинений нею, відображені в художній літературі. Це різножанрова література, у якій відбиті події війни та післявоєнний період, долі українців на Батьківщині й поза її межами. Художні твори дають змогу розширити уявлення і знання проблеми еміграційного процесу та складності інтеграції переселенців третьої хвилі в чужі культурні середовища, відстежити можливості само-

реалізації українства в демократичних умовах життя [6; 7; 13; 32; 41].

Висновки. У статті представлено лише невелику частину книжкових видань з фондів ВЗУ ІК НБУВ, що аналізують третю хвилю української еміграції. Розглянуті видання презентують різні види документів: монографії, енциклопедичні статті, довідники, навчальну книжку, художні твори, мемуари. Переважна більшість книг видана за межами України, на різних континентах, в українських видавництвах, створених емігрантами. Ці видання – праці як окремих авторів, так і авторських колективів, що працювали в знаних наукових установах і досліджували цю важливу проблему. Назви видавництв свідчать самі за себе: «Академічне видавництво д-ра Петра Белея» (Мюнхен), «Байда» (Мельборн), «Видавництво імені Олени Теліги» (Мюнхен), «Вільна Академія Наук» у Канаді (Вінніпег), «Говерла» (Нью-Йорк), «Ластівка» (Мельборн), «Легион ім. Симона Петлюри» (Буенос-Айрес), «Лемківщина» (Торонто), «Літопис УПА» (Торонто – Львів), «Молоде життя» (Париж – Нью-Йорк), «Наукове товариство імені Шевченка» (Мюнхен – Нью-Йорк), «Світова Ліга Українських Політичних В'язнів» (Вінніпег), «Смолоскип» ім. В. Симоненка (Париж – Балтимор), «Срібна Сурма» (Торонто), «Християнський Голос» (Мюнхен) тощо. Слід зазначити, що серед діаспорних видань чимало таких, де відсутні повні вихідні дані, приміром, книга Г. Дмитріва «Проти хвиль (спогади лікаря)».

Вітчизняні видавництва в останні десятиріччя також долучилися до видання книжок з теми, яку ми розглянули в цій статті. Зокрема, «Альтерпрес» (Київ), Видавництво УАННП «Фенікс» (Київ), Видавець ПП Лисенко М. М. (Київ – Ніжин), Видавничий дім «Букрек» (Чернівці), «Інститут досліджень діаспори» (Київ), «Наукова думка» (Київ), «Нора-Друк» (Київ), «Рада» (Київ), «Твердиня» (Луцьк), «Україна» (Київ), «Укрмедкнига»

(Київ – Тернопіль), «Українська Видавнича Спілка» (Київ) тощо. Період виходу в світ опрацьованих нами книжок – 1948–2019 роки. Поліграфія цих видань також доволі різноманітна: від машинописних і видань циклостилем до сучасного типового й офсетного друку. Більшість видань мають тверду палітурку, якісний папір, чорно-білі ілюстрації та фотографії. Проте чимало книг, особливо спогадів, які часто видавалися коштом їх авторів. Це економні видання, з м'якою обкладинкою, папіром низької якості.

Отже, література про третю хвилю української еміграції, що зберігається у фонді ВЗУ ІК НБУВ, дає можливість досягнути цю важливу тему, розширити уявлення про її історіографію, з'ясувати маловідомі, а то й зовсім невідомі багатьом читачам складові феномену української діаспори. На нашу думку, для найповнішого відображення історіографії досліджуваної теми, було б варто підготувати бібліографічний покажчик «Третя хвиля української еміграції: за документами відділу зарубіжної україніки НБУВ». Це наше завдання на майбутнє.

Список використаних джерел

1. Акція «Вісла». Документи / упоряд. і ред. Є. Місила. Львів ; Нью-Йорк, 1997. 563 с.
2. Барагура В. Воєнні переживання сірої людини (Спогади з Другої світової війни). Нью-Йорк ; Джерзі-Сіті : Свобода, 1991. 146 с.
3. Бескид Ю. На згарищах Закерзоння. Торонто : Лемківщина, 1954. 128 с.
4. Бондаренко В. «Третя хвиля» української еміграції і вільнокозацький рух у 1945–1952 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. XXXVIII. С. 199–202. URL : http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/38/37.pdf.
5. Буртик І. Тернистий шлях Другої дивізії УНА. Створення УНК і Другої Дивізії УНА. Нью-Йорк ; Кліфтон : Накладом об'єднання вояків і приятелів Другої Дивізії УНА, 1994. 161 с.
6. Василів-Базюк Л. У вирі тоталітарних режимів. 2-ге вид. Чернівці : Букрек, 2008. 304 с.
7. Гримич М. Клавка. Роман. Київ : Нора-Друк, 2019. 336 с.
8. Ґалан В. Злучений Українсько-Американський Допомоговий Комітет. *Енциклопедія Українознавства. Словникова частина 3* / гол. ред. В. Кубійович ; заст. гол. ред. М. Глобенко ; ред. кол. : Є. Ґловінський, І. Кошелівець, В. Маркусє та ін. Т. II/3. Paris ; New-York : Молоде життя, 1959. С. 834–835.
9. Дмитрів Г. Проти хвиль (спогади лікаря). 1964. 464 с.
10. Друга світова війна в історичній пам'яті України (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / упоряд. : Л. Герасименко, Р. Пилявець. Київ ; Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. 247 с.
11. Євтух В. та ін. Зберігаючи українську самобутність. Київ : ІНТЕЛ, 1992. 100 с.
12. Євтух В., Трошинський В., Попок А., Швачка О. Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії : монографія. Київ : Фенікс, 2003. 228 с.
13. Запорожець-Девлад О. Відсіч: повість. Присвячую українській молоді. Буенос-Айрес : Накладом легіону ім. Симона Петлюри в Аргентині, 1957. 307 с.
14. Зарубіжне українство. 1999. (Інформаційний каталог) / Інститут досліджень діаспори ; упоряд. І. Винниченко. Київ : Рада, 1999. 260 с.
15. Зарубіжне українство: (Інформаційний каталог). Київ : Інститут досліджень діаспори, 1997. 160 с.
16. Зарубіжні українці / С. Лазебник (кер. авт. кол.), Л. Лещенко, Ю. Макар та ін. Київ : Україна, 1991. 252 с.
17. Животко А. Історія української преси / передм. К. Костева. Мюнхен : Український господарсько-технічний інститут, 1989–1990. 334 с.
18. Книш З. Варшавський процес ОУН на підлозжі польсько-українських відносин тієї доби / Науково-дослідний інститут ім. О. Ольжича. Торонто : Срібна сурма, 1986. Т. 1. 674 с.
19. Ковальчук В. Діяльність ОУН (б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944 рр.). Торонто ; Львів : Видавництво «Літопис УПА», 2006. 497 с.
20. Косик В. Україна під час другої світової війни 1938–1945 / перекл. з фр. Р. Осадчук. Київ ; Париж ; Нью-Йорк ; Торонто, 1992. 729 с.
21. Кров українська, кров польська... Трагедія Холмщини та Підляшшя в роках 1938–1948 у спогадах / Об'єднання Українців «Закерзоння» ; упоряд. М. Іванник ; ред. І. Лонкевич. Львів ; Торонто : Вид-во Львівська політехніка, 2014. 389 с.
22. Кубійович В. Українська еміграція після 1945 року. *Енциклопедія українознавства : в 2 т. / під гол. ред. В. Кубійовича і З. Кузелі*. Мюнхен ; Нью-Йорк : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1949. Т. 1. Ч. II. С. 596–600.

23. Мандрика М. Передмова. *Марунчак М. Г. Історія українців Канади*. Вінніпег : Накладом Української Вільної Академії Наук в Канаді, 1974. Т. II. С. 5–6.

24. Маркус В. Переміщені особи. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина 6* / гол. ред. В. Кубійович ; ред. кол. : М. Глобенко, В. Голубничий, І. Кошелівець та ін. Т. II/6. Paris ; New York : Молоде життя, 1970. С. 2010–2011.

25. Маркус В. Українські політичні партії на еміграції в 1945–1955 роках. *Сучасність*. 1984. Ч. 10. С. 64–79.

26. Марунчак М. Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборях / вступ. сл. М. Прокоп. Вінніпег : Світова Ліга українських політичних в'язнів, 1996. 364 с.

27. Маруняк В. Олександр Бойків – організатор українського життя у Франції. Париж, 1986. 170 с.

28. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. Мюнхен : Академічне видавництво д-ра Петра Белея, 1985. Т. 1. Роки 1945–1951. 429 с.

29. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні. Мюнхен : Вид-во імені Олени Теліги, 1998. Т. 2. Роки 1952–1975. 128 с.

30. Нитченко Д. Від Зінькова до Мельборну. Із хроніки мого життя. Мельборн : Байда, 1990. 407 с.

31. Нитченко Д. Під сонцем Австралії. Мельборн : Байда, 1994. Т. 2 (З хроніки мого життя). 479 с.

32. Пасько В. Час прощення : роман. Київ ; Тернопіль : Укрмедкнига, 2001. 330 с.

33. Патриляк І. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 роках. Київ : Ун-т історії України НАНУ, 2004. 598 с.

34. Попок А. Закордонне українство як об'єкт державної політики : монографія. Київ : Альтерпрес, 2007. 227 с.

35. Попок А. Українці на Далекому Сході: організація, події, персоналії. Довідник. Київ : Альтерпрес, 2004. 360 с.

36. Прокопчук Г. Мюнхен. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина 5* / гол. ред. В. Кубійович ; ред. колегія : М. Глобенко, В. Голубничий, Є. Гловінський та ін. Т. II/5. Paris ; New York : Молоде життя, 1966. С. 1670–1671.

37. Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2003. 576 с.

38. Сергійчук В. Історія КОДУС-у. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2008. 388 с.

39. Субтельний О. Україна: історія / пер. з англ. Ю. Шевчука ; вст. ст. С. Кульчицького. Київ : Либідь, 1991. 512 с.

40. Табачник Д., Попов Г. Українці зарубіжжя та Україна : Довідник. Київ : Знання, 2007. 399 с.

41. Тарнович Ю. За родиме право: оповідання з часів Визвольних Змагань Лемківщини за своє національне життя. Друге вид. / накладом Об'єднання Українських Комбатантів, 1948. 104 с.

42. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Камінь-Каширський, Любецький, Ратнівський і Старовижівський райони / упоряд. і автор коментарів І. Пушук. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2011. 336 с.

43. Чарторийський М. Між молотом і ковадлом. (причинки до історії УПА). Спомини 1942–1945 рр. Нью-Йорк : Говерля, 1970. 304 с.

44. Чуб Д. В лісах під Вязьмою : Спогади про Другу світову війну / вид. 2., доп. Мельборн : Ластівка, 1983. 131 с.

45. Шах С. Між Сяном і Дунайцем: спомини. Мюнхен : Вид-во «Християнський Голос», 1960. Ч. I. 439 с.

46. Шумук Д. За східним обрієм : спомини і документи. Париж ; Балтимор : Укр. вид-во «Смолюскіп ім. В. Симоненка», 1974. 448 с.

47. Ясь О. Еміграція українського населення. *Енциклопедія історії України : в 5 т.* / редкол. : В. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2005. Т. 3 : Е–Й. С. 33–37.

References

1. MISIŁO, Eugeniusz (compiler and editor). *Operation «Vistula»*. Documents. Lviv, 1997, 563 pp. [in Ukrainian].

2. BARAHURA, Volodymyr. *Second World War Reminiscences of an Ordinary Man*. New York – Jersey City: Svoboda, 1991, 146 pp. [in Ukrainian].

3. BESKYD, Yuliyana. *On the Scorched Ruins of Trans-Curzonnia*. Toronto: Lemkivshchyna, 1954, 128 pp. [in Ukrainian].

4. BONDARENKO, Volodymyr. *The Third Wave of the Ukrainian Emigration and the Free Cossacks Movement in 1945–1952*. In: Fedir TURCHENKO,

ed.-in-chief, *Scholarly Works of the Zaporizhzhia National University's History Department*, 2014, Iss. XXXVIII, pp. 199–202 [online]. Available from: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/38/37.pdf [in Ukrainian].

5. BURTYK, Ivan. *The Thorny Path of the Second Division UNA. Formation of UNC and the Second Division UNA*. New York: United Soldiers and Friends of the Second Division UNA, 1994, 161 pp. [in Ukrainian].

6. VASYLIV-BAZIUK, Liubov. *In the Vortex of Totalitarian Regimes*. 2nd edition. Chernivtsi: Bukrek, 2008, 304 pp. [in Ukrainian].

7. HRYMYCH, Maryna. *Klavka*. A Novel. Kyiv: Nora-Druk, 2019, 336 pp. [in Ukrainian].
8. GALAN, Volodymyr. United Ukrainian American Relief Committee. In: Volodymyr KUBIYOVYCH, ed.-in-chief, *The Encyclopedia of Ukrainian Studies. A Dictionary Part*. Deputy chief editor – Mykola Hlobenko, editorial board – Yevhen Glovynskyi, Ivan Koshelivets, Vasyl Markus, et al. Paris: Molode zhyttia, 1959, vol. 3, pp. 834–835 [in Ukrainian].
9. DMYTRIV, Hryhoriy. *Against the Waves (Memories of a Doctor)*. [no place, no publisher], 1964, 464 pp. [in Ukrainian].
10. HERASYMENKO, Larysa, Rostyslav PYLIIVETS, compilers. *The Second World War in the Historical Memory of Ukraine (According to the Materials of the Ukrainian Institute of National Remembrance)*. Kyiv: PE Lysenko M. M., 2010, 247 pp. [in Ukrainian].
11. YEVTUKH, Volodymyr, Ye. KAMENSKYI, Olena KOVALCHUK, Volodymyr TROSHCHYNSKYI. *Preserving the Ukrainian Identity*. Kyiv: INTEL, 1992, 100 pp. [in Ukrainian].
12. YEVTUKH, Volodymyr, Volodymyr TROSHCHYNSKYI, Andriy POPOK, Olena SHVACHKA. *Ukrainian Diaspora. Sociological and Historical Studies: A Monograph*. Kyiv: Phoenix, 2003, 228 pp. [in Ukrainian].
13. ZAPOROZHETS-DEVLAD, Oleksiy. *Repulsion: A Story Dedicated to the Ukrainian Youth*. Buenos Aires: Symon Petliura Legion in Argentina, 1957, 307 pp. [in Ukrainian].
14. VYNNYCHENKO, Ihor (compiler). *The Foreign Ukrainianhood*. 1999. (*An Information Catalogue*). Institute for the Diaspora Studies. Kyiv: Rada, 1999, 260 pp. [in Ukrainian].
15. *The Foreign Ukrainianhood: (An Information Catalogue)*. Kyiv: Institute for the Diaspora Studies, 1997, 160 pp. [in Ukrainian].
16. LAZEBNYK, S. (composite author's chief), L. LESHCHENKO, Yu. MAKAR, et al. (authors). *Foreign Ukrainians: A Reference Book*. Kyiv: Ukraine, 1991, 252 pp. [in Ukrainian].
17. ZHYVOTKO, Arkadiy. *The History of the Ukrainian Press*. Prefaced by K. KOSTIV. Munich: Ukrainian Technical and Husbandry Institute, 1989–1990, 334 pp. [in Ukrainian].
18. KNYSH, Zynoviy. *The Warsaw OUN Trial in View of Contemporary Polish-Ukrainian Relations: in Two Volumes*. Olzhych Ukrainian Research Institute. Toronto: Sribna surma, 1986, vol. 1, 674 pp. [in Ukrainian].
19. KOVALCHUK, Volodymyr. *The Activities of the OUN (B) and the UPA Rear Line in Volyn and Southern Polissia (1941–1944)*. Toronto: Litopys UPA, 2006, 497 pp. (Litopys UPA. Library. Vol. 7) [in Ukrainian].
20. KOSYK, Volodymyr. *Ukraine during the Second World War 1938–1945*. Translated from the French by Roman OSADCHUK. Kyiv: 1992, 729 pp. [in Ukrainian].
21. IVANYK, Myroslav (compiler). *Ukrainian Blood, Polish Blood... The Tragedy of Kholm and Pidlashia Region in 1938–1948*. Association of Ukrainians *Zakerzonnia*. Edited by Iryna LONKEVYCH. Lviv: Lviv Polytechnic, 2014, vol. 2, 389 pp. (Library of *Zakerzonnia*. Series of Memoirs) [in Ukrainian].
22. KUBIYOVYCH, Volodymyr. Ukrainian Emigration after 1945. In: Volodymyr KUBIYOVYCH, Zenon KUZELIA, eds.-in-chief, *The Encyclopedia of Ukrainian Studies. A General Part*. Munich: Shevchenko Scientific Society, 1949, vol. II, pp. 596–600 [in Ukrainian].
23. MANDRYKA, Mykyta. Preface. In: Mykhaylo MARUNCHAK. *The History of Ukrainians in Canada*. Winnipeg: Ukrainian Free Academy of Sciences in Canada, 1974, vol. II, 512 pp., pp. 5–6 [in Ukrainian].
24. MARKUS, Vasyl. Displaced Persons. In: Volodymyr KUBIYOVYCH, ed.-in-chief, *The Encyclopedia of Ukrainian Studies. A Dictionary Part*. Deputy chief editor – Mykola Hlobenko, editorial board – Yevhen Glovynskyi, Ivan Koshelivets, Vasyl Markus, et al. Paris: Molode zhyttia, 1979, vol. 6, pp. 2010–2011 [in Ukrainian].
25. MARKUS, Vasyl. Ukrainian Political Parties in Emigration in 1945–1955. *Modernity*, 1984, no. 10, pp. 64–79 [in Ukrainian].
26. MARUNCHAK, Mykhaylo. *Ukrainian Political Prisoners in Nazi Concentration Camps*. Introduction by Myroslav PROKOP. Winnipeg: World League of Ukrainian Political Prisoners, 1996, 364 pp. [in Ukrainian].
27. MARUNIAK, Volodymyr. *Oleksander Boykiv, An Organizer of Ukrainian Activities in France*. Paris: [no publisher], 1986, 170 pp. [in Ukrainian].
28. MARUNIAK, Volodymyr. *Ukrainian Emigres in Germany and Austria after the Second World War*. Munich: Petro Beley's Academical Publishing House, 1985, vol. 1: *The Years 1945–1951*, 429 pp. [in Ukrainian].
29. MARUNIAK, Volodymyr. *Ukrainian Emigres in Germany and Austria after the Second World War*. Munich: Olena Teliha Publishers, 1998, vol. 2: *The Years 1952–1975*, 128 pp. [in Ukrainian].
30. NYTCHENKO, Dmytro. *From Zinkiv to Melbourne. A Chronicle of My Life*. Melbourne: Bayda Books, 1990, 407 pp. [in Ukrainian].
31. NYTCHENKO, Dmytro. *Under the Sun of Australia. Vol. 2 (A Chronicle of My Life)*. Melbourne: Bayda Books, 1994, 479 pp. [in Ukrainian].
32. PASKO, Volodymyr. *The Time to Forgive: A Novel*. Kyiv: Ukrmedknyha, 2001, 330 pp. [in Ukrainian].
33. PATRYLIAK, Ivan. *Military Activities of the OUN(B) in 1940–1942*. Taras Shevchenko Kyiv National University, NAS of Ukraine's Institute of History of Ukraine. Kyiv: [no publisher], 2004, 598 pp. [in Ukrainian].
34. POPOK, Andriy. *Foreign Ukrainianhood as an Object of State Policy: A Monograph*. Kyiv: Alterpres, 2007, 227 pp. [in Ukrainian].
35. POPOK, A. *The Ukrainians in the Far East: Their Organizations, Developments, and Personalities. A Reference Book*. Kyiv: Alterpres, 2004, 360 pp. [in Ukrainian].

36. PROKOPCHUK, Hryhoriy. Munich. In: Volodymyr KUBIYOVYCH, ed.-in-chief, *The Encyclopedia of Ukrainian Studies. A Dictionary Part*. Deputy chief editor – Mykola Hlobenko, editorial board – Yevhen Glovinskyi, Ivan Koshelivets, Vasyl Markus, et al. Paris: Molode zhyttia, 1966, vol. 5, pp. 1670–1671 [in Ukrainian].

37. SERHIYCHUK, Volodymyr. *The Poles in Volyn during the Second World War. Documents from Ukrainian Archives and Polish Publications*. Kyiv: Ukrayinska Vydavnycha Spilka, 2003, 576 pp. [in Ukrainian].

38. SERHIYCHUK, Volodymyr. *The History of the Ukrainian Students' Aid Commission*. Kyiv: PE Serhiychuk M. I., 2008, 388 pp. [in Ukrainian].

39. SUBTELNYI, Orest. *Ukraine: A History*. Translated from the English by Yuriy SHEVCHUK. Prefaced by Stanislav KULCHYTSKYI. Kyiv: Lybid, 1991, 512 pp. [in Ukrainian].

40. TABACHNYK, Dmytro, Heorhiy POPOV. *The Ukrainians Abroad and Ukraine: A Reference Book*. Kyiv: Znannia, 2007, 399 pp. [in Ukrainian].

41. TARNOVYCH, Yuliyana. *For the Birthright: A Story from the Times of the Lemko Region's Liberation Struggle for Its National Existence*. 2nd edition. [Regensburg]: Ukrainian Combatants Association, 1948, 104 pp. [in Ukrainian].

42. PUSHCHUK, Ivan. (compiler, annotator). *The Tragedy of the Ukrainian-Polish Confrontation in Volyn in 1938–1944. Kamin-Kashyrskyi, Liubeshiv, Ratne, and Stara Vyzhivka Districts*. Lutsk: Tverdynia, 2011, 336 pp. [in Ukrainian].

43. CHARTORYYSKYI, Mykola. *Between the Hammer and the Anvil. Supplements to the History of the UIA (Reminiscences of 1942–1945)*. New York: Hoverlia, 1970, 304 pp. [in Ukrainian].

44. CHUB, Dmytro. *In the Forests near Viazma: War Memoirs*. Second revised edition. Melbourne: Lastivka, 1983, 131 pp. [in Ukrainian].

45. SHAKH, Stepan. *Between the San and the Dunajec: Memories*. Munich: Khrystyyanskyi Holos, 1960, pt. I, 439 pp. [in Ukrainian].

46. SHUMUK, Danylo. *Beyond the Eastern Horizon: Memoirs and Documents*. Paris: V. Symonenko Smoloskyp Publishing House, 1974, 448 pp. [in Ukrainian].

47. YAS, Oleksiy. Emigration of the Ukrainian Population. In: Valeriy SMOLYI, editorial board's chairperson, *The Encyclopedia of History of Ukraine: in Ten Volumes*. Kyiv: Scientific Thought, 2005, vol. 3: E–Ÿ, pp. 35–36 [in Ukrainian].